

A SZINTAKTIKAI SZINONIMÁK JELLEMZŐI

SZOBOSZLAI ILDIKÓ

Tanulmányunkban konceptuális elemzésre vállalkozunk, amelynek során a szakirodalom kritikai áttekintésének eredményeképp a fogalmi jegyek bemutatásán keresztül eljutunk a szintaktikai szinonímia definíciójához.

Az elemzés során vizsgáljuk a szintaktikai szinonimák lexikai és grammatikai felépítését, a szinonim szerkezetekben kifejezett mondattani viszonyok azonosságának kérdését, lexikai felépítésük azonosságának határait, a szinonimák és a transzformáció kapcsolatát, a szinonimák és a konverzívák viszonyát. Jelentésáryalataik hasonlóságának, illetve eltéréseinek függvényében próbáljuk vizsgálni a szintaktikai szinonimák felcserélhetőségének problémáját is.

A mondattani szinonímia felfedezése A.M. PESKOVSKIJ nevéhez fűződik, először ő említi ezt a jelenséget 1927-ben (vö. PESKOVSKIJ 1927, 57). Elsősorban olyan szemszögből érdekelte a szinonimák vizsgálata, hogy azok mennyire szolgálják a nyelv kifejező eszközeinek gazdagítását. R.I. RICHTER egész mondatok szinonimáját vizsgálta tartalmi hasonlóságuk alapján (vö. RICHTER 1937, 14). A.N. GVOZGYEV PESKOVSKIJ felfogását követi, mert szintén a stilsztika oldaláról közelíti meg a problémát. Szerinte a szintaxis azért fontos a stilsztika számára, mert az orosz nyelv a mondattani szinonimák hatalmas készletével rendelkezik. Mondattani szinonimákon olyan paralel beszédfordulatokat ért, melyek csak jelentésáryalatokban különböznek, s ezért gyakran helyettesíthetik egymást. Helyesen mutat rá a mondattani szinonimák stilsztikai szerepére, de nem világos, mit ért beszédfordulatokon, s a jelentésáryalat fogalmát sem részletezi (vö. GVOZGYEV 1952, 175).

Az 50-es évek orosz nyelvészeti irodalmában több olyan véleménnyel találkozunk, amelyek a mondattani szinonimák meghatározásánál figyelmen kívül hagyják a szemantikai jelentésbeli hasonlóságot, s csak a grammatikai jelentések hasonlóságát tartják lényegesnek (vö. REVZIN 1952, KOVTUNOVA 1955, SENDELSZ 1959).

A 60-as évektől kezdve a kérdés orosz nyelvű irodalma egyre jelentősebb. Több olyan munkát is említhetünk, melyben a szerzők gazdag példaanyagon elemzik a szintaktikai szinonimák nyelvtani és lexikai felépítését, s nyelvtani jelentésük hasonlósága mellett figyelembe veszik szemantikai jelentésük hasonlóságát is (vö. SZUHOTYIN 1960, UTKIN 1966, KONONYENKO 1970, BRICIN 1980, RASZPOPOV 1981). V.P. SZUHOTYIN és V.I. KONONYENKO foglalkoznak a mondattani szinonimák felcserélhetőségének kérdésével is. KONONYENKO és I.P. RASZPOPOV kísérletet tesznek felosztásukra, vagy a szerkezetek strukturális felépítése alapján (vö. KONO-

NYENKO 1970, 20–21), vagy részben szerkezeti felépítésük, részben kommunikatív értékük szerint (vö. RASZPOPOV 1981, 22–30). V.M. BRICIN munkája pedig azért jelentős, mert két nyelv (az orosz és az ukrán) szintaktikai szinonimáit vizsgálja az egybevető elemzés módszerével.

Hazai nyelvészeti irodalmunkban kétszeresen is KÁROLY SÁNDOR nevéhez fűződik a „nyelvtani szinonimika” felfedezése. Először ő használja ezt a terminust a hagyományos orosz nyelv-tani kutatásokra, nevezetesen REVZIN általunk is említett művére hivatkozva a magyar igenevek szinonimikus használatáról írott munkájában (vö. KÁROLY 1956, 6).

A 60-as évek közepétől a generatív nyelvészeti kutatások fellendülésével párhuzamosan egyes magyar nyelvészek figyelme ismét a nyelv-tani szinonímia kérdéseire is irányul, ezúttal új szempontok, a transzformációs generatív grammatika szempontjai alapján. Itt szintén KÁROLY SÁNDOR tanulmányait említhetjük első helyen (vö. KÁROLY 1969; 1971), de utalásokat, hasznos megjegyzéseket, s a jelenséget prezentáló magyar nyelvű példákat találunk más szerzőknél is (vö. DEZSŐ 1969, H. MOLNÁR 1969). Átfogó, hosszabb terjedelmű jelentéstani munkák is megjelentek, melyek eredményei elismerésre méltók (vö. KIEFER 1970, KÁROLY 1970). KIEFER munkája érintőlegesen, KÁROLY SÁNDORÉ részletesebben foglalkozik a mondattani szinonimákkal, gondolatébresztő, s a kérdés további tanulmányozására ösztönző módon.

A szintaktikai szinonimák meghatározásai a szakirodalomban általában meg-egyeznek abban, hogy olyan szintaktikai szerkezeteket (szó-szerkezeteket és monda-tokat) tekinthetünk egymással szinonimnak, melyek egy adott nyelv valamely meghatározott nyelvallapotában ugyanazt az objektív valóság-tartalmat jelölik úgy, hogy bennük a mondattani viszonyokat megteremtő nyelvi jelek eltérők, míg lexikai felépítésük azonos.

Néhány szerző a mondattani viszonyok azonosságát is a szinonimitás feltéte-lének tartja (vö. SUMILINA 1961, 286; RADTKE 1964, 188; KONONYENKO 1970, 19). Szerintünk így leszűkítik a szinonimák körét, hiszen a ZSILKA JÁNOS által vizsgált „zsirt ken a kenyérre / zsírral keni a kenyeret” típusú szerkezetek is szinonimák, noha bennük helyet cserél a tárgyi és határozói viszony (vö. ZSILKA 1968, 105–8). Ez a jelenség más nyelvekben is előfordul:

- pl. eine Scheibe Brot schmieren / Butter aufs Brot schmieren;
sie strich ihm ein Brot mit Wurst / Wurst aufs Brot schmieren (vö. Wörter und Wendungen 1963, 516, 590).
kövel/kövekkel dobálja a járókelőket /követ/köveket dobál a járókelőkre/a járókelők közé;
mit einem Stein nach jmdm. werfen /einen Stein nach jmdm./auf jmdn. werfen (vö. Wörter und Wendungen 1963, 734)
бросал в прохожих камни / бросал в прохожих камнями (vö. SZKOBlikOVA 1971, 44–5)

A fenti szerkezetek szinonimák: denotatív jelentésük megegyezik, lexikai felépítésük is, eltéréseket a mondattani viszonyokat megteremtő nyelvi jelekben látunk.

KÁROLY SÁNDOR szerint a „nyelvtani szinonimika rokon szerkezeteket jelent, s nem egyenlő a szinonim formáns (rag, kötőszó, képző stb.) fogalmával”. Tehát nem rokon funkciójú elemek, hanem rokon funkciójú szerkezetek viszonyáról van szó. A szerkezetek struktúrájukban különböznek, „s legfeljebb e különbséghez járul a szinonim morfémák megfelelése” (vö. KÁROLY 1971, 275). E rokon funkciójú szerkezetek „lexikai anyaga azonos, grammatikai formájuk viszont különböző” (vö. KÁROLY, i.m. 277).

A mondattani szinonimák lexikai anyagának azonosságát más szerzők is hangsúlyozzák anélkül, hogy részleteznék annak határait (vö. SZUHOTYIN 1960, 14; RADTKE 1964, 187).

Két szintaktikai szerkezetet a következő esetekben tarthatunk lexikailag azonos felépítésűnek:

- 1./ ha ugyanazokból a szavakból állnak, s csak nyelvtani formánsaik eltérők:
pl. *vonattal* utazik / *vonaton* utazik;
- 2./ ha csak a segédszók (előjárószók, kötőszók, segédigék) eltérők, ill. ezek meglétében vagy hiányában különböznek egymástól:
Под самым носом закрыли магазин. / *Перед самым носом закрыли магазин.*
Ich gehe nicht mit, *weil* ich krank bin.
Ich gehe nicht mit, *denn* ich bin krank.
переплыть реку / *переплыть через реку*
nyílként repül / repül, *mint* a nyíl
Ich wollte nicht spielen. / Ich *habe* nicht spielen wollen.
- 3./ ha részben azonos szavakból állnak, míg egyes elemeik között szóképzésbeli kapcsolat van:
elkezdett olvasni / *elkezdte az olvasást*.

A szintaktikai szinonimák jellemző tulajdonsága az is, hogy egymással transzformációs kapcsolatban állnak. Ismét KÁROLY SÁNDORTól idézünk, aki a nyelvtani szinonimiát a transzformáció tudománytörténeti előzményének tekinti (vö. KÁROLY 1971, 277). A transzformációkat pedig a következőképpen értelmezi: „a transzformációs viszonyban lévő szerkezeti formákban vagy ugyanaz a tárgyi jelentésviszony valósul meg, vagy az egyik jelentésviszonyból következik a másik (ha az egyik megvan, akkor a másik is: implikációs viszony), vagy az egyik jelentésviszony fordítottja a másiknak (konverziós viszony)” (vö. KÁROLY, uo.). Amikor ugyanaz a tárgyi jelentésviszony fejeződik ki két szerkezetben, kétséget kizáróan szinonim transzformációról van szó: pl. *készül elutazni* / *készül az utazásra* (vö. KÁROLY, 1970, 142). Ugyancsak szinonimák, ún. implikációs szinonimák az „*utazik a vonaton* / *utazik a vonattal*” típusú szerkezetek, melyekben „a helyviszony implikálja, maga után vonja az eszközviszonyt” (vö. Károly, i.m. 143).

A konverziós viszony esetében nehezebb eldönteni, hogy szinonimiával van-e dolgunk. A szakirodalomban olvasható vélemények is igen eltérők. KÁROLY S. szinonimáknak tartja a „Grúzia borai híresek” és „Grúzia híres borairól”; „A víz melegeedik a naptól.” és „A nap melegíti a vizet.” típusú mondatokat, melyekben „a logikai értelemben vett alany-állítmány viszonya felcserélődik vagy megváltozik”

(vö. KÁROLY, uo.). Szerintünk a konverzívákat a szinonimákhoz való hasonlóságuk ellenére mégis el kell határolni a szinonimáktól. Egyrészt azért, mert vannak olyan konverzívák is, melyek nemcsak nyelvtani, hanem lexikai felépítésüket tekintve is különböznek egymástól, másrészt azért, mert a konverzívák denotátuma az, ami lehetővé teszi, hogy ugyanazt a valóságot egyszer a-hoz, egyszer b-hez viszonyítva fogjuk fel, s fejezzük ki. Vizsgáljuk meg a következő mondatokat:

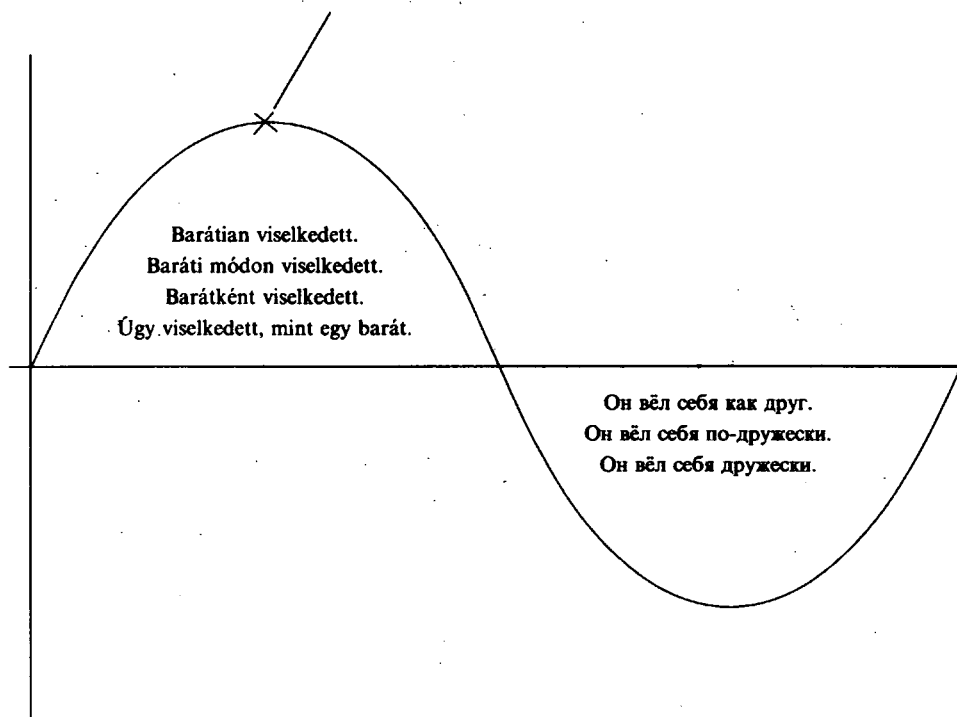
1. Iván öregebb, mint Péter.
2. Iván öregebb Péternél.
3. Péter fiatalabb, mint Iván.
4. Péter fiatalabb Ivánnál.

Megállapíthatjuk, hogy az első mondat szinonim a másodikkal, a harmadik a negyedikkel, de az első kettőnek nem szinonimája, hanem konverzívája a 3. és 4. mondat. M. SCHIRN véleményére hivatkozunk, aki a konverzívákat (beleértve az aktív-passzív transzformációt is) logikailag ekvivalensnek tartja ugyan, de nem szinonimnak (vö. SCHIRN 1975, 176–210). RASZPOPOV kommunikációs szempontból szintén nem tartja szinonimnak az aktív mondatot a passzívvál (pl. Директор вызвал мастера. Мастер был вызван директором.) (vö. RASZPOPOV 1981, 22).

Vitatott kérdés a szakirodalomban a mondatnyi szinonimák felcserélhetőségének kérdése is, mely szoros összefüggésben áll a jelentésük közti hasonlóság mértékével. Eltérnek azonban a vélemények annak megítélésében, (vagy teljesen hiányoznak is), hogy milyen jelentésbeli hasonlóságnak, illetve eltérésnek kell lenni a szerkezetek között ahhoz, hogy mondatnyi szinonimák lehessenek. Több nyelvész a szinonimitás kritériumának tartja a szerkezetek kölcsönös felcserélhetőségét. D. RADTKE német nyelvész pl. így ír erről: „Ist die Ersatzbarkeit auch eine Folge der synonymen Verhältnisse, so ist sie zugleich auch ein Kriterium für das Vorhandensein syntaktischer Synonyme” (vö. RADTKE 1964, 185). KONONYENKO nem a szinonimitás feltételének, hanem következményének tartja a kölcsönös felcserélhetőséget (vö. KONONYENKO 1970, 19). SZUHOTYIN ugyancsak következménynek tartja, de azt is megjegyzi, hogy a felcserélhetőségnek vannak korlátai (vö. SZUHOTYIN 1960, 16). A felcserélhetőség a szinonimák megegyező tulajdonságain alapul. Azonban a mondatnyi szinonimák esetében ugyanúgy, mint ahogy a lexikai szinonimák körében elfogadott, „nem csak egyezésről, hanem különbözőségről is kell beszélnünk, s ez éppolyan fontos, mint az egyezés” (vö. KÁROLY 1970, 84). A lexikai szinonimák tanulmányozásának eredményei, melynek régi hagyományai vannak, segítenek következtetéseket levonni a mondatnyi szinonímia területén is. KÁROLY SÁNDOR szerint „a mondatok közti szinonimikus viszony és a lexikai szinonimák közti viszony elvont sémája azonos. Ezért két mondatforma közül a jelentés szempontjából elsődleges éppúgy állapítható meg, mint az, hogy két szinonimikus szó közül, melyiknek melyik az elsődleges jelentése” (vö. KÁROLY 1969, 168). A mondatnyi szinonim sorok tagjai között is kell tehát lennie egy domináns elemnek, amelyhez viszonyítjuk a többi. Ezt az elemet KONONYENKO „доминанта”-nak, „стержневой элемент”-nek vagy „опорный элемент”-nek nevezi, melyre jellemző: „ясность и отчетливость передаваемого значения, актуальность употребления, узальность, большая стилистическая нейтральность, меньшая зависимость от усло-

вий контекста” (vö. KONONYENKO i.m. 12). A felcserélhetőségnek a feltétele szerintem az, mennyire állnak közel jelentésükben a szinonim sorok tagjai ehhez a domináns elemhez. Érdekes V.K. FAVORIN ún. „amplitúdó-elmélete”, mely szerint a szinonim sor jelölésére egy hullámvonal (sinus-görbe) szolgál, amelyben a szinonimák a jelentésbeli hasonlóságuk mértéke szerint ábrázolhatók: az amplitúdó legszélső pontjaiban elhelyezkedők között a legkisebb a szinonimitás mértéke (vö. FAVORIN 1953, 16). Némi módosítással a következőképpen szemléltetjük ezt az elképzelést egy-egy magyar, ill. orosz szinonim sorral, melyeket a hasonló értelmű módhatározók közül választottunk:

Barátképpen viselkedett.
(ritka, archaikus, vö. MMNYR 1962. II. 206)

A vízszintes tengelyen a domináns helyezkedik el, tőle távolodva csökken a szinonimitás mértéke, így a felcserélhetőség is. A hullámvonal szűkülése egyben érzékelteti, hogy a dominánstól távolodva csökken a kifejezések használatának gyakorisága is.

Vannak tehát a mondattani szinonimák között is felcserélhető szinonimák, de vannak olyanok is, amelyek ugyanabban a szövegkörnyezetben nem léphetnek a

másik helyébe, ugyanúgy, mint a lexikai szinonimák körében is. A mondattani szinonimák esetében a jelentésárnyalatok hasonlóságától, ill. eltérésétől függ a szerkezetek felcserélhetősége.

Vegyünk néhány példát a magyar mondattan területéről a teljesség igénye nélkül annak érzékeltetésére, mit értünk a szintaktikai szinonimák esetében a jelentésárnyalatok eltérésén. Akár grammatikai, akár szemantikai jelentésükben van árnyalatnyi eltérés, ez legtöbbször stilisztikai különbségeket eredményez:

1./ Két helyviszonyt jelölő szerkezet eltérhet egymástól pl. abban, hogy a cselekvés hol a tárgy egy részére, hol annak egészére irányul.

pl. *Néz a falra.* / *Nézi a falat.*

As a kertben. / *Ássa a kertet.*

Olykor a tárgyas szerkezet stilisztikailag is más értékű, a költői nyelvben használt, a választékosabb stílusra jellemző:

pl.: *De borzasztó tenger az utca,*

Hol száz gálya száz útját futja /Ady/

Találunk e szerkezetek között olyanokat is, melyek között nem érzünk sem lényeges jeletésbeli, sem stilisztikai eltérést:

pl.: *Ezt a várost sok ezren lakják.*

Ebben a városban sok ezren laknak.

Ezek tehát felcserélhető szinonimák.

2./ Eltérhetnek a szerkezetek egymástól abban, hogy az egyik archaikus színezetű:

pl. *Kaposváron dolgozik.* / *Kaposvárt* / *Kaposvárott dolgozik.*

Példánk azt is szemlélteti, hogy olykor az archaikus színezet más stilisztikai különbséget is eredményez. Választékosabb a régies -t, -tt határozóraggal kifejezett forma.

3./ Előfordul az is, hogy a szinonimák használatában nyelvhelyességi szempontokat is figyelembe kell vennünk. Pl. a „heteken át /hetekig/ heteken keresztül” vagy a „napokon át /napokig/ napokon keresztül” időhatározók közül a „keresztül” névutóval kifejezett formák használatát nyelvművelőink az igényesebb stílusban helytelenítik (vö. MMNyR 1962, II, 191).

4./ Intenzitásbeli eltérés figyelhető meg a következő mondatok jelentésében:

Úlj le! Leülsz!

Azonnal hagyd abba! Azonnal abbahagyod!

A kijelentő módú igealak felszólító értelmű használata erősebb felszólítást fejez ki. Az expresszívabb formák használata azonban konkrét beszédhelyzethez kötött, s korántsem fakultatív.

A felsorolt szerkezetek különböznek használatuk gyakoriságában is, hiszen a stilisztikailag semleges formák használata mindig gyakoribb egy nyelvben.

A szintaktikai szinonimák lényeges jegyeinek bemutatása után megpróbálunk összefoglaló definíciót adni erről a jelenségről:

Mondattani (=szintaktikai) szinonimián olyan két vagy több szintaktikai szerkezet (szószerkezet vagy mondat) grammatikai és szemantikai jelentésbeli hasonlóságát értjük, melyek egy adott nyelv valamely meghatározott nyelvállapotában ugyanazt az objektív valóságtartalmat jelölik úgy, hogy bennük a mondattani

viszonyokat megteremtő nyelvi jelek eltérők, de a szerkezetek lexikai felépítése azonos; egymással transzformációs kapcsolatban állnak; egymástól jelentésárnyalatokban különböznek, e különbségek mértékétől függ felcserélhetőségük, mely nem feltétlen.

Irodalom

- BRICIN 1980 — В.М. Брицын: Сопоставительное исследование синтаксических синонимов в русском и украинском языках, Киев, 1980.
- DEZSŐ 1969 — DEZSŐ LÁSZLÓ: A főnévi csoport ÁNYT.VI, 1969, 25 — 159. 1.
- FAVORIN 1953 — В.К. ФАВОРИН: Синонимы в русском языке. «Научно-популярный очерк», Свердловск, 1953.
- GVOZDJEV 1952 — А.Н. Гвоздев: Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952.
- H. MOLNÁR 1969 — H. MOLNÁR ILONA: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, ÁNYT.VI, 1969, 229–69.1.
- KÁROLY 1956 — KÁROLY SÁNDOR: Igenévrendszerünk a kódex irodalom első szakaszában, NytudÉrt. 10 sz. Budapest, 1956.
- KÁROLY 1969 — KÁROLY SÁNDOR: A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése. A melléknévi csoport. ÁNYT.VI., 1969, 159–229.1.
- KÁROLY 1970 — KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentéstan, Budapest, 1970.
- KÁROLY 1971 — KÁROLY SÁNDOR: A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitás és a szinonimika vizsgálatával, MNy. LXVII, 270–80.
- KIEFER 1970 — KIEFER FERENC: Mondattani — szemantikai tanulmányok, Budapest, 1970.
- KONONYENKO 1970 — В.И. КОНОНЕНКО: Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке, Киев, 1970.
- KOVТУНОВА 1955 — В.В. КОВТУНОВА: О синтаксической синонимике /В кн.: «Вопросы культуры речи»/, Москва, 1955.
- MMNyR. 1962 — A mai magyar nyelv rendszere. II. Szerk.: TOMPA JÓZSEF. Budapest, 1962.
- PESKOVSKIJ 1927 — А.М. ПЕШКОВСКИЙ: Принципы и приёмы стилистического анализа художественной прозы, Сб. „Ars Poetica”, Москва, 1927.
- RADTKE 1964 — D. RADTKE: Die substantivischen Wortfügungen des Russischen im temporalen Sinne und ihre deutschen Entsprechungen (mit einem Beitrag zur syntaktischen Synonymie), Inaugural — Dissertation, Greifswald, 1964.
- RASZPOPOV 1981 — М.П. РАСПОПОВ: Заметки о синтаксической синонимии, В кн.: Теория Содержательной формы, Тамбов, 1981, с. 21–30.
- REVZIN 1952 — И.И. РЕВЗИН: К вопросу о грамматической синонимике, Иностранные языки в высшей школе, Москва, 1952.
- RICHTER 1937 — Р.И. РИХТЕР: Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке, Русский язык в школе, 1937, No. 3.
- SCHIRN 1975 — MATTHIAS SCHIRN: Identität und Synonymie. Logisch — semantische Untersuchungen unter Berücksichtigung der sprachlichen Verständigungspraxis, Stuttgart-Bad Cannstatt, problemata fromman holzboog 41, 1975, 176–210.
- SENDELSZ 1959 — Е.П. ШЕНДЕЛЬС: Понятие грамматической синонимии, «Научные доклады высшей школы, Филол. науки», Москва, 1959, No. 1, с. 68–81.
- SUMILINA 1961 — А.Л. ШУМИЛИНА: К вопросу о синтаксической синонимике, Сб. Исследования по лексикологии и грамматике, Москва, 1961.
- SZKOVLIKOVA 1971 — Е.С. СКОБЛИКОВА: Согласование и управление в русском языке, Москва, 1971.
- SZCZOTYŃ 1960 — В.П. СУХОТИН: Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке, Москва, 1960.
- UTKIN 1966 — Д.В. УТКИН: Синонимические словосочетания с пространственными значениями в современном русском языке, В кн.: Вопросы морфологии и синтаксиса современного русского языка, Новосибирск, 1966, с. 211–239.

Wörter und Wendungen — Wörter und Wendungen, Herausgegeben von Dr. ERHARD AGRICOLA unter Mitwirkung von HERBERT GÖRNER und RUTH KÜFNER, Leipzig, 1963.

ZSILKA 1968 — ZSILKA JÁNOS: Transzformációs csoportok és magányos sorok, NyK. LXX, 1968. 1.sz. 105–25. l.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ И ИХ ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ

Ильдико Собослан

Во введении даётся краткий обзор истории вопроса в русской и венгерской специальной литературе.

В статье рассматриваются:

- 1/ Грамматическая и лексическая структура синонимических конструкций;
- 2/ связи синтаксических синонимов, обусловленные разными типами трансформаций; здесь также рассматривается вопрос об отличии конверсивов от синонимов;
- 3/ проблемы взаимозаменяемости синтаксических синонимов.

В заключение даётся понятие синтаксической синонимии: грамматическое и семантическое сходство в значениях таких синтаксических конструкций (словосочетаний или предложений), которые в данном языке на данном этапе его развития выражают однородные отношения реальной действительности. Лексическая структура синтаксических синонимов тождественна, а их грамматические структуры, связанные между собой разными видами трансформаций, неодинаковы. Синтаксические синонимы различаются тонкими оттенками значений; от степени этих различий зависит их безусловная взаимозаменяемость.